

Lokaal of transnationaal: actief burgerschap bij de allochtone middenklasse

*Marianne van Bochove,
Katja Rusinovic en
Godfried Engbersen*

Marianne van Bochove is als promovendus verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Katja Rusinovic werkt aan de EUR als postdoc onderzoeker en Godfried Engbersen als hoogleraar algemene sociologie.

Correspondentiegegevens:

M.E. van Bochove, MSc
Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit der Sociale Wetenschappen
Capaciteitsgroep Sociologie
Postbus 1738
3000 DR Rotterdam
vanbochove@fsw.eur.nl

1 Inleiding

Op 5 januari 2009 is Ahmed Aboutaleb als burgemeester van Rotterdam geïnstalleerd. Hij is daarmee de eerste burgemeester in Nederland van Marokkaanse afkomst. Zijn benoeming was niet onomstreden. Fractievoorzitter Ronald Sørensen van Leefbaar Rotterdam had grote moeite met zijn voordracht. Hij maakte vooral bezwaar tegen het feit dat Aboutaleb twee paspoorten heeft en 'een representant is van een groep die in heel Nederland en Rotterdam problemen veroorzaakt'. Aboutaleb kreeg namens de fractie van Leefbaar Rotterdam een lege gefrankeerde envelop overhandigd, met daarop het adres van de koning van Marokko. Hij hoefde daar alleen nog maar zijn Marokkaanse paspoort in te doen, om te laten zien dat hij onvoorwaardelijk voor het Nederlandse staatsburgerschap heeft gekozen.

De ophef rondom de dubbele nationaliteit van Aboutaleb is geen geïsoleerd fenomeen. Niet zelden wordt het bezit van twee paspoorten gezien als een belemmering voor volwaardige integratie van migranten in de Nederlandse samenleving (De Hart 2005). Hierbij gaat het niet zozeer om sociaaleconomische integratie, maar vooral om de vraag in hoeverre migranten zich verbonden voelen met de

Nederlandse samenleving. Van migranten met twee paspoorten wordt vaak gezegd dat zij een dubbele loyaliteit hebben; ze zijn niet bereid volledig voor Nederland te kiezen en blijven een sterke binding houden met hun herkomstland (*ibid.*) Dergelijke transnationale bindingen zouden een belemmering vormen voor gevoelens van verbondenheid met Nederland en daarmee actief burgerschap in de Nederlandse samenleving in de weg staan.

Niet alleen in het politieke debat bestaat er aandacht voor de transnationale bindingen van migranten, ook in de (populair) wetenschappelijke literatuur over migratie, integratie en burgerschap komen we dit thema veelvuldig tegen (vgl. Smith en Bakker 2008). Hoewel sommige auteurs transnationalisme bejubelen (vgl. Duyvendak e.a. 2008), is het dominante beeld ook hier dat grensoverschrijdende bindingen een potentiële bedreiging vormen voor nationale en lokale participatie en identificatie (vgl. Van den Brink 2006, 292; Scheffer 2007, 285). Zowel de voorstanders als de critici baseren zich echter vaker op meningen dan op systematisch empirisch onderzoek. Hoewel uit onderzoek is gebleken dat het hebben van een dubbele nationaliteit of het ondernemen van transnationale

activiteiten geen belemmering hoeft te betekenen voor de sociaaleconomische integratie van migranten (vgl. Dagevos 2008; Snel e.a. 2006), is er weinig bekend over de relatie tussen lokale en transnationale vormen van *actief burgerschap*. In dit artikel zullen we ingaan op deze relatie, waarbij we ons richten op twee aspecten van actief burgerschap: politieke participatie en processen van identificatie. We hebben onderzoek verricht naar migranten in Rotterdam die tot de middenklasse behoren en die in ruime meerderheid een Nederlandse of dubbele nationaliteit hebben. Hoewel deze migranten beschouwd kunnen worden als sociaaleconomisch 'goed geïntegreerd', is er weinig bekend over hun lokale en transnationale betrokkenheid, zowel wat betreft activiteiten als identificaties.¹ Transnationale politieke participatie is vooral onder deze groep migranten te verwachten, aangezien zij over het financiële, sociale en culturele kapitaal beschikken dat nodig is om transnationaal actief te zijn (Guarino e.a. 2003).

In de volgende paragraaf gaan we in op onze benadering van burgerschap, waarbij we gebruikmaken van het werk van Bosniak (2006). Vervolgens presenteren we de belangrijkste bevindingen van ons onderzoek onder de allochtone middenklasse in Rotterdam. Hierbij maken we een onderscheid tussen verschillende dimensies en locaties van burgerschap. We sluiten af met een antwoord op de vraag welke implicaties ons onderzoek heeft voor de discussie over het belang van en de relatie tussen actief lokaal en transnationaal burgerschap.

2 Dimensies en locaties van burgerschap

Het begrip burgerschap wordt in toenemende mate toegepast op allerlei aspecten van het sociale leven.² Linda Bosniak (2006, 1) noemt burgerschap daarom een 'overworked term' en stelt dat het begrip veelal tot verwarring leidt. Om tot begripsverheldering te komen stelt Bosniak een multidimensionale karakterisering van burgerschap voor, die bruikbaar is voor ons onderzoek naar het lokale en transnationale burgerschap van de allochtone middenklasse in Rotterdam. Volgens Bosniak (2006, 13) kunnen vragen rondom burgerschap ingedeeld worden in drie categorieën: vragen die betrekking hebben op *wat* burgerschap is, vragen over *waar* burgerschap zich afspeelt, en vragen over op *wie* burgerschap betrekking heeft.

Bij het beantwoorden van de vraag wat burgerschap is, maakt Bosniak onderscheid tussen vier dimensies van burgerschap: (1) burgerschap als juridische *status*; (2) burgerschap als het hebben van bepaalde politieke, sociale en culturele *rechten*; (3) burgerschap in de vorm van *participatie* in de politieke arena en actieve betrokkenheid in de civil society en (4) burgerschap als proces van *identificatie*, ofwel 'the affective elements of identification and solidarity that people maintain with others in the wider world' (Bosniak 2006, 20; vgl. Bauböck 2006; Bloemraad e.a. 2008).

De eerste twee dimensies die Bosniak noemt, hebben betrekking op een 'passieve' of 'formele' invulling van burgerschap; het betreft de vraag of iemand in het bezit is van de formele burgerschapsstatus met de daaraan verbonden rechten. In het huidige Nederlandse debat rond burgerschap staan echter vooral de derde en de vierde dimensie van burgerschap centraal; het gaat hierbij om een 'actieve' of 'morele' invulling van het burgerschapsbegrip (vgl. Schinkel 2007). Het is opmerkelijk dat er een overeenkomst is tussen beleidstheorieën en de huidige academische literatuur over burgerschap. Beide worden gekenmerkt door een groeiende aandacht voor *actief burgerschap*. Er is een tendens om burgerschap te verbinden met daadwerkelijke participatie in de publieke sfeer en met getoonde gevoelens van verbondenheid, in plaats van als een status die zijn betekenis verliest op het moment dat iedereen deze heeft verworven (Van Gunsteren 1998, 14).

Ook in dit artikel zal de aandacht voornamelijk gericht zijn op de actieve dimensies van burgerschap. De migranten die wij hebben geïnterviewd, beschikken vrijwel allemaal over de Nederlandse nationaliteit en de daarbij behorende rechten en plichten. We richten ons daarom niet zozeer op de vraag welke rechten zij hebben, maar vooral op wat zij met deze rechten doen (vgl. Fennema en Tillie 2001, 27). Op het transnationale niveau ligt het echter wat ingewikkelder. Aangezien de wetgeving rondom dubbele nationaliteiten verschilt al naar gelang het land van herkomst, gaan we hier in paragraaf vier nader op in.

Volgens Bosniak (2006, 23) wordt er meer aandacht besteed aan de vraag *wat* burgerschap is, dan aan *waar* het zich afspeelt. Ze is van mening dat burgerschap nog te vaak wordt gezien als iets dat vanzelfsprekend verbonden is met de natiestaat. Echter, vanaf het midden van de jaren negentig heb-

ben verschillende onderzoekers geschreven over het toenemende belang van het supranationale niveau (vgl. Soysal 1994; Bauböck 1994), het subnationale niveau (vgl. Holston 1999; Isin 2000), of een combinatie van beide (vgl. Martiniello 1995, 4). Hoewel het toekennen van de formele burgerschapsstatus nog steeds een nationale aangelegenheid is (vgl. Bauböck 2006; Koopmans e.a. 2006), zijn burgerschapsrechten en vooral politieke participatie en identificatie niet langer exclusief verbonden met de natiestaat. Bosniak wijst op het belang van transnationale politieke participatie en transnationaal activisme (vgl. Tarrow 2005) en transnationale gevoelens van verbondenheid, die zich nog minder laten tegenhouden door nationale grenzen (Castles en Davidson 2000, 155; Nederveen-Pieterse 2007, 185). Verschillende auteurs benadrukken echter wel dat de 'transnationalisation of immigrant politics and citizenship rights is still in its early stages' (Itzigsohn 2000, 1148; vgl. Koopmans e.a. 2005, 126; Fox 2005, 194).

In reactie op de toenemende aandacht voor transnationaal burgerschap stellen Holston en Appadurai (1999) dat er in de literatuur vaak een dichotomie wordt verondersteld tussen het nationale en het transnationale, waarbij steden ten onrechte over het hoofd worden gezien. Volgens deze auteurs zijn steden juist de plaats waar 'the business of modern society gets done, including that of transnationalisation' (Holston en Appadurai 1999, 3). Vanwege de concentratie van verschillende sociale klassen en etnische groepen worden steden gezien als strategische plekken voor het bestuderen van actief burgerschap. De stad is de meest tastbare arena waar verschillende groepen actief zijn in de publieke sfeer en waar bewoners experimenteren met hun identiteiten (Sassen 1999, 189; Isin 2000, 15; Stevenson 2003, 59).

In dit artikel onderzoeken we hoe de allochtone middenklasse in Rotterdam lokale en transnationale dimensies van actief burgerschap combineert. Hoewel veelal een verband wordt verondersteld tussen lokaal burgerschap en de aanwezigheid van transnationale politieke activiteiten en processen van identificatie, is empirisch onderzoek dat betrekking heeft op beide schaalniveaus schaars. De aandacht gaat meestal uit naar de relatie tussen het nationale en het transnationale, zoals Holston en Appadurai terecht opmerken. Deze – veelal in de Verenigde Sta-

ten (VS) verrichte – studies hebben meerduidige resultaten opgeleverd. Sommige onderzoekers concluderen dat participatie in het land van herkomst vaak samengaat met actief burgerschap in het land van vestiging, terwijl andere laten zien dat migranten vaak ofwel actief zijn op het ene ofwel op het andere niveau.

Volgens DeSipio e.a. (2003), die onderzoek hebben gedaan onder Zuid-Amerikaanse migranten in de VS, gaat participatie in politieke organisaties in het herkomstland vaak samen met het stemmen bij verkiezingen in de VS en het lidmaatschap van Amerikaanse maatschappelijke organisaties. Guarnizo e.a. (2003) voegen daaraan toe dat transnationale participatie in politiek en civil society vooral voorkomt onder hoogopgeleide migranten die al langere tijd in de VS verblijven.³ De verklaring die de auteurs hiervoor geven is dat migranten met een sterke burgerschapspositie in het land van vestiging vaak over de financiële hulpbronnen en sociale netwerken beschikken die van belang zijn bij het ondernemen van transnationale activiteiten. Actief transnationaal burgerschap is zo bekeken eerder een indicator van succesvolle dan van gebrekkige integratie in het land van vestiging.

Uit onderzoek van Jones-Correa (2005, 3) blijkt echter dat nationale en transnationale activiteiten elkaar slechts zelden overlappen. Eerste generatie Mexicaanse migranten in de VS zijn veelal betrokken bij organisaties gericht op het herkomstland, terwijl de tweede generatie voornamelijk actief is binnen organisaties die zich richten op politieke kwesties in de VS. Koopmans e.a. (2005) trekken een vergelijkbare conclusie op basis van hun onderzoek naar politieke claims van migranten in verschillende Europese landen.⁴ De auteurs constateren dat juist in landen waar migranten een zwakke burgerschapsstatus hebben, zoals in Zwitserland, transnationale politieke claims veel voorkomen. Transnationale politieke participatie is in hun ogen een substituuut voor nationale participatie. 'Lacking strong identification with the country of residence as well as opportunities to effectively improve their situation, migrants will mirror the state's rejection of them by staying strongly focused on their countries of origin' (Koopmans e.a. 2005, 127-128). Volgens Koopmans e.a. hangt transnationale politieke participatie van migranten dus sterk samen met de politieke kansenstructuur in het land van vestiging

(vgl. Martiniello 2006, 104). In een land als Nederland, waar klassieke migrantengroepen een relatief sterke positie hebben, zullen politieke activiteiten volgens deze redenering veel eerder nationaal gericht zijn dan transnationaal.

Op basis van de besproken studies kan geen eenduidig antwoord worden gegeven op de vraag of transnationale politieke participatie een belemmering vormt voor actief lokaal burgerschap. De relatie tussen aan de ene kant lokaal en nationaal burgerschap en aan de andere kant transnationaal burgerschap hangt naar verwachting niet alleen af van de politieke kansenstructuur in het herkomstland en het land van vestiging, maar verschilt ook tussen de verschillende etnische groepen (cf. Morawska 2003, 162). In onze analyse besteden we daarom ook aandacht aan dergelijke achtergrondvariabelen.

In de volgende paragrafen zullen we onderzoeken welke combinaties van lokaal en transnationaal burgerschap zich voordoen onder de allochtone middenklasse in Rotterdam. We zullen in dit artikel de volgende drie onderzoeksvragen beantwoorden, waarbij zowel aandacht wordt besteed aan burgerschapspraktijken als aan processen van *identificatie* (zie ook Engbersen e.a. 2003; Snel e.a. 2006).

1. In hoeverre participeert de allochtone middenklasse in lokale en transnationale politieke activiteiten en wat is de relatie tussen deze activiteiten?
2. In hoeverre identificeert de allochtone middenklasse zich met de stad en met het herkomstland en wat is de relatie tussen deze identificaties?

Het beantwoorden van bovenstaande twee onderzoeksvragen stelt ons in staat een antwoord te formuleren op de volgende vraag:

3. Hoe verhoudt *lokaal burgerschap* onder de allochtone middenklasse zich tot *transnationaal burgerschap*?

3 Methode van onderzoek en operationalisering

We beantwoorden bovenstaande vragen op basis van onderzoek naar de allochtone middenklasse in Rotterdam. We richten ons hierbij op de drie grootste migrantengroepen in deze stad: Surinamers, Turken en Marokkanen. Rotterdam heeft circa 583.000 inwoners. Surinamers vormen met 8,9 procent de grootste migrantengroep in deze stad, gevolgd door Turken (7,8 procent) en Marokkanen (6,4 procent)

(COS 2008).⁵ Een groeiend aandeel van deze migranten is werkzaam op middelbaar beroepsniveau of hoger en kan daarmee tot de middenklasse gerekend worden (Dagevos e.a. 2006). Op basis van landelijke cijfers stelt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat 32 procent van de Surinamers tot de middenklasse behoort (Dagevos e.a. 2006, 121). Hoewel het aandeel onder Turkse en Marokkaanse migranten aanzienlijk lager ligt (respectievelijk 17 en 14 procent), neemt de omvang van de middenklasse ook onder deze groepen toe. In de periode 1991-2005 is de middenklasse onder Turken en Marokkanen in omvang verdubbeld (Dagevos e.a. 2006, 123).

De respondenten voldoen aan de volgende criteria: (1) ze hebben een Surinaamse, Turkse of Marokkaanse achtergrond; (2) ze zijn werkzaam op middelbaar beroepsniveau of hoger bij de overheid of in het bedrijfsleven, of werken als zelfstandig ondernemer in de zakelijke dienstverlening;⁶ (3) ze zijn woonachtig in Rotterdam. In totaal hebben we 225 leden van de allochtone middenklasse in Rotterdam geïnterviewd: 75 van elke herkomstgroep. Tabel A1 in de Appendix (zie p. 39) geeft een overzicht van enkele belangrijke achtergrondkenmerken van de respondentengroep.

Bij het werven van respondenten hebben we gebruikgemaakt van verschillende strategieën; we hebben niet alleen lokaal en/of transnationaal actieve burgers geselecteerd. Via bedrijven, overheidsinstellingen, maatschappelijke organisaties, het eigen sociale netwerk van de interviewers en de sneeuwbalmethodie – waarbij respondenten werd gevraagd of ze nog andere potentiële respondenten kenden – hebben we gestreefd naar een gevarieerde respondentengroep. Er is echter geen garantie dat de bevindingen representatief zijn voor de gehele allochtone middenklasse in Rotterdam. Waarschijnlijk is er sprake van enige oververtegenwoordiging van lokaal actieve burgers, aangezien een deel van de respondenten is geworven via maatschappelijke organisaties. Dit geldt in het bijzonder voor de Marokkaanse respondenten; zij blijken actiever te zijn dan hoogopgeleide Marokkanen in het algemeen (vgl. Dekker 2008, 85). Deze oververtegenwoordiging van actieve burgers hoeft echter geen probleem te zijn voor de beantwoording van onze onderzoeksvragen. Het doel van dit artikel is namelijk in de eer-

ste plaats om de *relatie tussen* lokale en transnationale dimensies van burgerschap te onderzoeken.

De interviews met de respondenten vonden face-to-face plaats, aan de hand van een half gestructureerde vragenlijst. In de interviews, die gemiddeld anderhalf uur duurden, kwamen verschillende vormen van lokale en transnationale politieke participatie en identificatie ter sprake. We staan kort stil bij deze twee centrale begrippen.

Politieke participatie: Onder politieke participatie verstaan we de participatie van de allochtone middenklasse in politiek en civil society. Volgens Bosniak (2006, 22) is er steeds minder sprake van een strikte scheiding tussen het politieke domein en de civil society. Burgers verenigen zich niet alleen in politieke organisaties; zij participeren ook vaak in andere (meer of minder) georganiseerde activiteiten die gericht zijn op het bereiken van bepaalde publieke doelen. Verschillende auteurs pleiten daarom voor een ruime opvatting van politieke participatie, waarbij aandacht wordt besteed aan activiteiten binnen en buiten de traditionele politieke kaders.⁷ Wij sluiten aan bij deze ruime opvatting van politieke activiteiten en gebruiken de volgende variabelen: (1) het stemmen bij de meest recente verkiezingen in Rotterdam/het herkomstland; (2) het verrichten van

vrijwilligerswerk voor politieke of maatschappelijke organisaties gericht op Rotterdam/het herkomstland; (3) deelname aan politieke of maatschappelijke acties gericht op Rotterdam/het herkomstland, zoals (a) contact opnemen met de media, (b) contact opnemen met politici, en (c) deelnemen aan een demonstratie. Lokale en transnationale politieke participatie worden besproken in paragraaf vier.

Identificatie: We hebben niet alleen activiteiten onderzocht, maar ook processen van identificatie. De focus ligt hierbij op de identificatie van de respondenten met inwoners van Rotterdam en het herkomstland en de relatie tussen beide. Om de mate van identificatie te meten hebben we gebruikgemaakt van zogenaamde 'cirkelscores' (zie ook Engbersen e.a. 2003; Snel e.a. 2006). In paragraaf vijf wordt dit meetinstrument nader toegelicht.

4 Lokale en transnationale burgerschapspraktijken

Tabel 1 laat zien in welke mate de Surinaamse, Turkse en Marokkaanse respondenten deelnemen aan verschillende politieke activiteiten die gericht zijn op Rotterdam of het herkomstland. We hebben onderscheid gemaakt tussen stemmen, vrijwilligerswerk en de deelname aan verschillende politieke en sociale

Tabel 1. Overzicht van lokale en transnationale participatie in politiek en civil society (in percentages)

		Surinamers (N = 75)	Turken (N = 75)	Marokkanen (N = 75)	Totaal (N = 225)
Stemmen					
Lokaal	Heeft gestemd bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen	72	83	87	80
Transnationaal	Heeft gestemd bij de laatste verkiezingen in het herkomstland	0	7	0	3
Vrijwilligerswerk					
Lokaal	Verricht momenteel vrijwilligerswerk voor een politieke of maatschappelijke organisatie gericht op Rotterdam	43	36	53	44
Transnationaal	Verricht momenteel vrijwilligerswerk voor een politieke of maatschappelijke organisatie gericht op het herkomstland	11	0	7	6
Politieke en sociale acties					
Lokaal	Heeft het afgelopen jaar ten minste 1 van de 3 politieke en sociale acties verricht, gericht op Rotterdam	17	28	28	24
Transnationaal	Heeft het afgelopen jaar ten minste 1 van de 3 politieke en sociale acties verricht, gericht op het herkomstland	0	10	3	4

acties. Uit de tabel blijkt dat lokale burgerschapspraktijken veel vaker voorkomen dan transnationale burgerschapspraktijken. In termen van Ostergaard-Nielsen (2001, 762): 'immigrant politics', gericht op het verbeteren van de situatie in het land van vestiging, komen veel vaker voor dan 'homeland politics', gericht op het verbeteren van de situatie in het herkomstland. Hoewel verschillende onderzoekers beweren dat transnationale politieke activiteiten steeds belangrijker worden, blijken dergelijke activiteiten onder onze respondenten uitzonderlijk te zijn (vgl. Guarnizo e.a. 2003; Koopmans e.a. 2005). Om deze ongelijke verdeling tussen lokale en transnationale participatie beter te kunnen begrijpen, zullen we de verschillende activiteiten nader toelichten.

Zoals Koopmans e.a. (2005) beweren, bepaalt de politieke kansenstructuur van een land in belangrijke mate in hoeverre migranten participeren in bepaalde politieke activiteiten (vgl. Nell 2009). Een belangrijk onderdeel van deze kansenstructuur is het recht om te stemmen bij verkiezingen. Zoals eerder al aangegeven, hebben vrijwel alle respondenten de Nederlandse nationaliteit en daarmee ook stemrecht bij de lokale en landelijke verkiezingen in Nederland.⁸ Wanneer we kijken naar het recht om te stemmen bij de verkiezingen in het herkomstland, dan zien we echter verschillen tussen de herkomstgroepen. Aangezien de Surinaamse wetgeving een dubbele nationaliteit niet toestaat, hebben alleen de Surinaamse respondenten die geen Nederlands paspoort bezitten stemrecht bij de Surinaamse verkiezingen. Dit geldt slechts voor 3 van de 75 respondenten (zie tabel A1 in de Appendix). Hoewel migranten in Nederland bij het verkrijgen van het Nederlands staatsburgerschap officieel ook afstand dienen te doen van hun eerste nationaliteit, worden er in de praktijk veel uitzonderingen gemaakt op deze regel (De Hart 2005). Dit verklaart hoe het mogelijk is dat een ruime meerderheid van de Turkse en Marokkaanse respondenten een dubbel paspoort heeft. In het geval van de Marokkaanse respondenten is dit echter meer een verplichting dan een persoonlijke keuze; de Marokkaanse staat maakt het onmogelijk om afstand te doen van de Marokkaanse nationaliteit. We hebben de respondenten ook gevraagd wat de nationaliteit van het herkomstland voor hen betekent. Vooral Turkse respondenten gaven aan dat zij hun Turkse paspoort willen behouden, omdat zij

dromen van een terugkeer naar het herkomstland. Ook vertelden sommigen dat zij hun dubbele nationaliteit zien als symbool voor hun betrokkenheid met zowel Nederland als Turkije. Slechts een enkele respondent noemde het behoud van de politieke rechten in het herkomstland als reden voor het hebben van de dubbele nationaliteit.

Zowel Turkse als Marokkaanse respondenten weten vaak niet of ze stemrecht hebben in het herkomstland. Slechts enkele Turkse respondenten hebben gestemd tijdens de laatste verkiezingen in het herkomstland. Zij hebben tijdens hun vakantie in Turkije gestemd in een stemlokaal op het vliegveld of bij de douane. De Marokkaanse respondenten lijken nog minder geïnteresseerd in de vraag of ze stemrecht hebben in Marokko. Verschillende respondenten gaven tijdens de interviews aan weinig vertrouwen te hebben in politieke partijen in Marokko, aangezien de feitelijke macht bij de koning ligt.⁹ Terwijl stemmen in het land van herkomst niet voorkomt onder de Surinaamse en Marokkaanse respondenten, zien we binnen deze groepen wel dat enkele respondenten betrokken zijn bij een maatschappelijke organisatie die zich (onder andere) op het herkomstland richt. Zo is een van de Marokkaanse respondenten als vrijwilliger werkzaam bij Stichting Karam, een organisatie die gericht is op het helpen van kansarme kinderen in Marokko. Veel respondenten geven aan dat zij voor het verbeteren van de economische en politieke situatie in het herkomstland meer vertrouwen hebben in maatschappelijke organisaties dan in de overheid van het herkomstland.¹⁰

Op het lokale niveau combineren veel respondenten wat Guarnizo e.a. (2003) 'electorale' en 'niet-electorale' activiteiten noemen. Veel van de lokale activiteiten zijn gericht op de positie van migranten in Rotterdam. Dat 80 procent van de respondenten tijdens de laatste gemeenteraadsverkiezingen gestemd heeft op een linksgeoriënteerde partij (in veruit de meeste gevallen de PvdA) kan voor een belangrijk deel worden gezien als een stem tegen de harde toon van Leefbaar Rotterdam in het integratiedebat. Met name het hoge opkomstpercentage onder Marokkanen was opvallend: dit steeg van 39 procent in 2002 naar 58 procent in 2006 (Tillie 2006, 22). Hoewel onder onze respondenten het aandeel 'actieve burgers' vermoedelijk is oververtegenwoordigd, is het

gezien het feit dat de respondenten tot de middenklasse behoren niet verwonderlijk dat het opkomstpercentage beduidend hoger ligt dan de gemiddelde opkomst in Rotterdam.¹¹

Ook het aandeel respondenten dat momenteel vrijwilligerswerk verricht is relatief hoog, hoewel dit percentage niet veel verschilt van het Rotterdamse gemiddelde van 31 procent (De Graaf 2008, 21).¹² Een meerderheid van deze respondenten verricht vrijwilligerswerk in een zelforganisatie: een organisatie geleid door en gericht op migranten. Deze zelforganisaties zijn vooral gericht op het verbeteren van de maatschappelijke positie van de eigen groep, bijvoorbeeld door het geven van huiswerkbegeleiding aan jongeren, het organiseren van activiteiten voor ouderen en het bieden van een ondersteunend netwerk voor hoogopgeleide allochtonen. Vaak hebben de respondenten binnen deze organisaties een bestuurlijke functie. Veel respondenten zijn daarnaast ook betrokken bij organisaties die zich niet specifiek richten op migranten. Zo zijn verschillende respondenten als vrijwilliger actief op de school van hun kinderen of verrichten zij onbetaalde activiteiten voor een sportvereniging.

Naast stemmen en het verrichten van vrijwilligerswerk zijn er nog andere manieren waarop burgers hun betrokkenheid kunnen tonen bij verschillende politieke en maatschappelijke kwesties (vgl. Koopmans e.a. 2005; Martiniello 2006). In ons onderzoek hebben we daarom ook gekeken naar de betrokkenheid van migranten bij verschillende activiteiten die gericht zijn op het bereiken van een bepaald politiek of maatschappelijk doel. De activiteiten die we hebben onderzocht zijn: contact opnemen met de media, contact opnemen met politici en deelnemen aan een demonstratie. Deze activiteiten dienden in het afgelopen jaar te hebben plaatsgevonden. We noemen deze activiteiten 'lokaal' indien zij plaatsvonden in of gericht waren op Rotterdam en 'transnationaal' wanneer de activiteiten plaatsvonden in of gericht waren op het herkomstland (vgl. Ostergaard-Nielsen 2003).

Deelname aan een of meer politieke en sociale acties op lokaal niveau blijkt minder gebruikelijk dan deelname aan de meer traditionele activiteiten zoals stemmen en vrijwilligerswerk. Toch heeft bijna een kwart van de respondenten aan minstens één zo'n activiteit deelgenomen. Veel van de contacten

met lokale politici en lokale media betroffen vraagstukken die met de multiculturele samenleving te maken hebben. Sommige contacten waren echter meer algemeen van aard; deze hadden bijvoorbeeld betrekking op speelvoorzieningen en sportvelden in de buurt. De lokale demonstraties waaraan de respondenten hebben deelgenomen, hadden vooral betrekking op hun werk of op de buurt.

Sommige, voornamelijk Turkse, respondenten hebben deelgenomen aan een op het herkomstland gerichte actie. Zo hebben enkele Turks-Koerdische en Turkse respondenten deelgenomen aan een demonstratie in het herkomstland, voor dan wel tegen de PKK (de Koerdische Arbeiderspartij) (vgl. Van den Bos en Nell 2006, 209). Daarnaast hebben sommige Turkse respondenten de Nederlandse media benaderd om te reageren op de verslaggeving over de Armeense genocide.¹³

Dat het vaak lastig is om onderscheid te maken tussen lokale, nationale en transnationale kwesties¹⁴ blijkt wel uit het volgende voorbeeld. Een Marokkaanse man die actief is binnen een zelforganisatie in Rotterdam, heeft contact gezocht met een tv-station in Marokko om zo zijn Marokkaanse achterban in Rotterdam te bereiken. De respondent was van mening dat het effectiever was om zijn berichten te verspreiden via de Marokkaanse media dan via de lokale of nationale media in Nederland, aangezien een groot deel van de Marokkanen in Rotterdam via de satelliet naar de Marokkaanse tv kijkt.

Hoewel sommige respondenten lokale en transnationale politieke activiteiten combineren (minder dan 20 procent), is bijna twee derde van de respondenten uitsluitend actief op het lokale niveau. Er was slechts een respondent die wel betrokken was bij een transnationale politieke activiteit, maar lokaal niet actief was. Ten slotte is er een kleine groep respondenten die noch lokaal noch transnationaal participeert in de verschillende burgerschapspraktijken.

5 Lokale en transnationale identificatie

Naast de betrokkenheid van migranten bij politieke activiteiten is er een tweede dimensie van transnationaal burgerschap die volop in de belangstelling staat in het publieke en wetenschappelijke debat: de grensoverschrijdende gevoelens van verbondenheid van migranten. Dubbele nationaliteiten en transnationale activiteiten worden vaak beschouwd als een

teken van hechte verbondenheid met het herkomstland en daarmee als een bedreiging voor de identificatie met het land van vestiging (Smith en Bakker 2008). Verschillende wetenschappelijke studies hebben echter laten zien dat migranten zich met meerdere plaatsen of groepen tegelijk kunnen identificeren (vgl. Ehrkamp 2005; Groenewold 2008). In deze paragraaf onderzoeken we in welke mate de allochtone middenklasse in Rotterdam lokale en transnationale gevoelens van verbondenheid combineert. Zoals eerder aangegeven zien sommige Turkse respondenten hun dubbele nationaliteit als symbool van hun binding met zowel Nederland als Turkije. Veruit de meeste respondenten – ongeacht hun etnische achtergrond – geven echter aan dat hun gevoelens van verbondenheid losstaan van de paspoorten die ze bezitten. Hoewel een aantal respondenten aangeeft dat de Nederlandse nationaliteit voor hen een emotionele betekenis heeft, zien de meeste respondenten hun Nederlandse paspoort vooral als een handig reisdocument. Ook het paspoort van het herkomstland wordt veelal gezien als een formaliteit. Een Marokkaanse respondent zegt hierover het volgende:

‘Er kan geen afstand worden gedaan van de Marokkaanse nationaliteit. Als dat wel mogelijk zou zijn, dan zou ik het doen. Ik voel me meer verbonden met Nederland. Ik ben niet zo patriotistisch ten aanzien van het Marokkaans-zijn. Bovendien, iemand kan ook Marokkaans zijn zonder een Marokkaans paspoort. Het gaat veel meer om wat je eet, naar welke muziek je luistert en wat voor kleding je draagt.’

Om de processen van identificatie beter te kunnen begrijpen, moeten we dus naar meer kijken dan enkel het paspoort of de paspoorten. We hebben de gevoelens van verbondenheid van de respondenten gemeten aan de hand van een non-verbaal meetinstrument (vgl. Engbersen e.a.; Snel e.a. 2006). Tijdens de interviews hebben we de respondenten

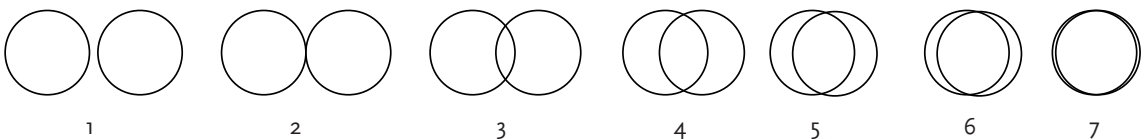
zeven tekeningen voorgelegd, elk bestaand uit twee cirkels die in de eerste tekening helemaal los van elkaar staan en elkaar in de volgende tekeningen steeds meer overlappen (zie figuur 1). Bij deze tekeningen hebben we de vraag gesteld ‘Welke tekening laat het beste zien hoe uw relatie is met ieder van de volgende groepen?’ Deze groepen bestonden uit: (1) leden van de eigen groep (Surinamers/Turken/Marokkanen) in Nederland, (2) Rotterdammers, (3) Nederlanders, (4) leden van de eigen groep in het herkomstland en (5) leden van de eigen groep in andere landen (de ‘diaspora’).

In tabel 2 zijn de uitkomsten weergegeven van de gevoelens van verbondenheid van de allochtone middenklasse met verschillende groepen. De tabel geeft de gemiddelde scores weer op een schaal van 1 tot 7.

De allochtone middenklasse voelt zich in de eerste plaats verbonden met de eigen groep in Nederland. Dit komt overeen met de eerdere bevinding dat de lokale participatie zich voor een belangrijk deel richt op de eigen achterban. Daarnaast voelt de allochtone middenklasse zich sterk verbonden met de stad Rotterdam en haar inwoners. De verbondenheid met Rotterdammers is gemiddeld sterker dan die met autochtone Nederlanders. Eerdere studies hebben laten zien dat voor veel migranten een stedelijke identiteit toegankelijker is dan identificatie met Nederland (vgl. Entzinger en Dourleijn 2008; Groenewold 2008). Een van de Surinaamse respondenten zei hierover tijdens het interview:

‘Ik wil me wel een echte Nederlander voelen, maar omdat anderen me niet zo zien, kan ik dat niet.’

Veel respondenten vertelden dat ze niet als Nederlander worden gezien, omdat ze er niet ‘Nederlands’ uitzien. Zij hebben echter het gevoel dat niemand hen de stedelijke identiteit kan ontzeggen. Ehrkamp (2005, 361), die onderzoek heeft verricht onder Turkse migranten in de Duitse stad Duisberg, merkt

Figuur 1. Cirkelscores

hierover het volgende op: 'As Turkish immigrants transform the neighbourhood into Turkish space, they take ownership and feel more comfortable being Turkish in the local place.' Volgens Ehrkamp gaan lokale gevoelens van verbondenheid dan ook vaak samen met transnationale identificaties.

Tabel 2. Gevoelens van verbondenheid met verschillende groepen (gemiddelde scores)

	Surinamers (N = 75)	Turken (N = 75)	Marokkanen (N = 75)	Totaal (N = 225)
Voelt zich verbonden met:				
Eigen groep in Nederland	4.5	4.4	4.6	4.5
Rotterdamers	3.9	4.0	4.3	4.0
Autochtonen	3.7	3.5	3.9	3.7
Eigen groep in herkomstland	3.7	3.7	3.4	3.5
Eigen groep in andere landen	2.8	2.5	3.0	2.8

Wanneer we kijken naar de scores in tabel 2, dan zien we dat de identificatie met Rotterdamers sterker is dan de identificatie met mensen in het herkomstland. Vooral respondenten die tot de tweede generatie behoren, gaven tijdens de interviews aan dat zij door mensen in het herkomstland vaak als toerist worden gezien en dat zij zich daardoor ook zo voelen. De gevoelens van verbondenheid met mensen in het herkomstland zijn echter aanzienlijk sterker dan die met de 'diaspora' (vgl. Snel e.a. 2006). De verwachting van onder andere Lucassen (2006) dat bij de tweede generatie de 'panetnische' identificatie sterker zou zijn dan de identificatie met het herkomstland wordt dan ook niet bevestigd door onze resultaten.

Op basis van tabel 2 kan niet direct geconcludeerd worden of lokale en transnationale gevoelens van verbondenheid elkaar uitsluiten of dat deze juist vaak samengaan. Om dit te onderzoeken hebben we een regressieanalyse uitgevoerd, gebaseerd op de cirkelscores. De resultaten van tabel 3 maken duidelijk dat de tweede generatie zich inderdaad minder verbonden voelt met mensen in het herkomstland dan de eerste generatie. Etniciteit en geslacht blijken geen invloed te hebben op de mate van trans-

nationale identificatie. In model II is lokale identificatie toegevoegd. De uitkomsten laten zien dat er een positief verband bestaat tussen transnationale en lokale identificatie: respondenten die zich nauw verbonden voelen met Rotterdamers, identificeren zich sterker met mensen in het herkomstland dan degenen die zich minder sterk lokaal identificeren. De uitkomsten bevestigen dat mensen meerdere identiteiten met elkaar combineren (Groenewold 2009, 111).

Tabel 3. Determinanten van transnationale identificatie

	Model I	Model II
Etniciteit (vergeleken met Turken)		
Surinamers	0.01	0.01
Marokkanen	-0.13	-0.03
Sekse (man)	0.03	0.02
Tweede generatie	-0.21**	-0.21**
Leeftijd (vergeleken met 21-30-jarigen)		
31-40 jaar	0.02	-0.02
41-50 jaar	0.01	-0.05
50 plus	0.20**	0.16
Lokale identificatie		0.23*
Verklaarde variantie R²	0.12	0.17

** 0.05, * 0.01

6 Conclusie

Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw is er sprake van een toenemende stroom van literatuur over transnationale netwerken en de wijze waarop transnationale identiteiten worden gevormd (Levitt en Sorensen 2004). Daarnaast is ook de interesse voor transnationaal burgerschap toegenomen. Onderzoek naar transnationalisme richt zich echter vaak op migranten van wie bekend is dat zij transnationaal actief zijn. Door dit selecteren op basis van de afhankelijke variabele wordt het belang van transnationale bindingen vaak overdreven (Portes 2003; Guarnizo e.a. 2003). Een andere tekortkoming in de bestaande literatuur is dat weinig onderzoek aandacht besteedt aan de relatie tussen *lokaal* en *transnationaal* burgerschap. De meeste studies zijn gericht op de relatie tussen het nationale en het transnationale niveau. In dit artikel hebben we beargumenteerd dat Rotterdam een, om met Robert Merton te spreken, 'strategic research site' is om

de relatie tussen lokaal en transnationaal burgerschap te onderzoeken. Rotterdam is de stad met het grootste aandeel migranten in Nederland en met een groeiende allochtone middenklasse. Het is daarnaast ook de stad waar lokaal en transnationaal burgerschap sterk gepolitiseerd worden, onder andere door de partij Leefbaar Rotterdam.

Ons onderzoek onder Surinaamse, Turkse en Marokkaanse Rotterdammers die tot de middenklasse behoren, laat zien dat het belang van transnationaal burgerschap niet moet worden overschat (vgl. Nell 2009). Hoewel de respondenten beschikken over de benodigde financiële middelen om transnationaal actief te zijn, is hun aandacht veel meer gericht op de stad waarin zij wonen. Op het lokale niveau vinden vormen van actief burgerschap en processen van sociale identificatie plaats. De uitkomsten van ons onderzoek laten zien dat Rotterdam een actieve allochtone middenklasse heeft. Dit blijkt niet alleen uit de betrokkenheid van de respondenten bij verschillende politieke en maatschappelijke activiteiten, maar ook uit hun sterke identificatie met Rotterdam. Dit neemt niet weg dat de allochtone middenklasse aangeeft zich het meest verbonden te voelen met de eigen etnische groep. Dit wijst erop dat etnische identificatie nog altijd een krachtige bron is voor de vorming van identiteiten.

In ons onderzoek hebben we een strikte definitie gehanteerd van *actief burgerschap*: het gaat hierbij om politieke participatie en processen van identificatie. Volgens deze definitie komen transnationale vormen van actief burgerschap slechts in geringe mate voor onder onze respondenten. Dat wil niet zeggen dat het fenomeen van 'transnationalisme' onbeduidend is. Uit ons onderzoek blijkt tegelijkertijd dat migranten allerlei private activiteiten ontwikkelen van sociaal-culturele (familiebezoek, kijken naar buitenlandse zenders) en economische aard (sturen van geld, eigen huisbezit) (Van Bochove e.a. 2008). Het zou echter een inflatie van het begrip burgerschap betekenen wanneer alle transnationale sociaal-culturele en economische activiteiten ook onder de noemer transnationaal burgerschap zouden worden geplaatst.

Onze resultaten wijzen er echter niet op dat transnationalisme in brede zin irrelevant is. We hebben ons in dit artikel vooral gericht op activiteiten in de publieke sfeer. Transnationale activiteiten die migranten ondernemen in de private sfeer kunnen echter ook van belang zijn voor patronen van etnische identificatie en voor de betrokkenheid met het herkomstland. Dergelijke activiteiten kunnen een kader bieden voor toekomstige vormen van transnationaal burgerschap.

Noten

1 Zie over de groei van de allochtone middenklasse Dagevos e.a. (2006), Crul en Heering (2008) en CBS (2008).

2 Zo wordt er onder meer geschreven over ecologisch, cultureel, kosmopolitisch, postnationaal, en consumentenburgerschap (vgl. Urry 2000, 64).

3 De auteurs onderscheiden 'electorale' en 'niet-electorale' activiteiten. Dit onderscheid komt grotendeels overeen met wat wij het verschil noemen tussen politiek en civil society (Guarnizo e.a. 2003, 1223).

4 Onder 'politieke claims' verstaan de auteurs activiteiten in de publieke sfeer, die erop gericht zijn om politieke eisen naar voren te brengen of om anderen op te roepen tot actie. Verschillende actoren – zoals migrantengroepen – komen met dergelijke claims op voor hun belangen (Koopmans e.a. 2005, 24).

5 Deze cijfers zijn gebaseerd op de CBS-definitie van 'allochtoon': een persoon die woonachtig is in Nederland en van wie ten minste één ouder is geboren in het buitenland (in dit geval Suriname, Turkije of Marokko).

6 Het SCP gebruikt verschillende indicatoren voor het meten van de omvang van de allochtone middenklasse. Naast allochtonen met een baan op minimaal mbo-niveau kan ook

een deel van de allochtonen met een eigen onderneming tot de middenklasse gerekend worden (Dagevos e.a. 2006). We hebben daarom ook enkele zelfstandig ondernemers in het onderzoek betrokken. We hebben alleen ondernemers geïnterviewd die minimaal een jaar actief zijn in de zakelijke dienstverlening, aangezien in deze sector vooral hoogopgeleide migranten actief zijn (Rusinovic 2006).

7 Zie bijvoorbeeld het eerder genoemde onderscheid tussen 'electorale' en 'niet-electorale' politieke activiteiten van Guarnizo e.a. (2003), het onderscheid tussen 'conventionele' en 'non-conventionele' politiek van Martiniello (2006) en het onderscheid tussen 'politics' en 'subpolitics' van Beck (1997).

8 Immigranten zonder de Nederlandse nationaliteit kunnen stemrecht krijgen voor de lokale verkiezingen wanneer zij langer dan vijf jaar legaal in Nederland verblijven.

9 Ter illustratie van het verschil tussen Turkse en Marokkaanse respondenten voor wat betreft hun interesse in de politiek van het herkomstland: terwijl bijna 90 procent van de Turkse respondenten een politieke partij uit het herkomstland wist te noemen, was dit minder dan 30 procent onder de Marokkaanse respondenten. Volgens Nell (2009) worden

dergelijke verschillen verklaard door de actievare rol die de Turkse staat speelt in het leven van emigranten.

10 Gedurende het interview hebben we de respondenten gevraagd hoeveel vertrouwen zij hebben in politieke partijen en maatschappelijke organisaties in het land van herkomst. De uitkomsten hiervan laten zien dat onder alle etnische groepen het vertrouwen in maatschappelijke organisaties groter is dan het vertrouwen in politieke partijen. De Turkse respondenten hebben, in vergelijking met de Surinaamse en Marokkaanse respondenten, het meeste vertrouwen in politieke partijen in het herkomstland.

11 Het opkomstpercentage over heel Rotterdam berekend was in 2006 58 procent.

12 Het percentage van De Graaf is echter niet geheel vergelijkbaar, aangezien wij hebben gekeken naar vrijwilligerswerk dat plaatsvindt in een lokale organisatie.

13 De Armeense genocide verwijst naar de massamoorden die zijn begaan onder het Ottomaanse rijk. De Armeense kwestie werd actueel tijdens de laatste verkiezingen, omdat drie potentiële Kamerleden – van verschillende partijen – het partijstandpunt, waarin de genocide werd erkend, niet konden onderschrijven. Deze kandidaten werden vervolgens van de kandidatenlijsten verwijderd.

14 Zie voor dit punt ook Ostergaard-Nielsen (2003, 22); Tarrow (2005); Ehrkamp (2005); Modood (2007, 137); Nederveen Pieterse (2007, 187).

Literatuur

- Bauböck, R., 1994, *Transnational citizenship, membership and rights in international migration*. Aldershot: Edward Elgar.
- Bauböck, R., 2003, 'Reinventing urban citizenship', *Citizenship Studies*, 7 (2): 139-160.
- Bauböck, R. (red.), 2006, *Migration and citizenship: legal status, rights and political participation*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beck, U., 1997, *The reinvention of politics: rethinking modernity in the global social order*. Cambridge: Polity Press.
- Bloemraad, I., A. Korteweg en G. Yurdakul, 2008, 'Citizenship and immigration: Multiculturalism, assimilation, and challenges to the nation-state'. *Annual Review of Sociology*, 34: 153-179.
- Bochove, M. van, K. Rusinovic en G. Engbersen, 2008, *Burgersbriefting 5: Transnationale betrokkenheid*, www.eur.nl/fsw/burgerschap, geraadpleegd op 5 januari 2009.
- Bosniak, L., 2006, *The citizen and the alien: Dilemmas of contemporary membership*. Princeton: Princeton University Press.
- Brink, G. van den, 2006, *Culturele contrasten. Het verhaal van de migranten in Rotterdam*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Castles, S. en A. Davidson, 2000, *Citizenship and migration. Globalization and the politics of belonging*. New York: Routledge.
- CBS, 2008, *Jaarrapport integratie 2008*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- COS, 2008, *Bevolking van Rotterdam naar etniciteit (CBS-definitie)*, op 1-1-2000 t/m 2008, <http://cos.rotterdam.nl/smart-site229.dws?goto=2207135&style=2033&substyle=>, geraadpleegd op 28 november 2008.
- Dagevos, J., S. Hoff en A. Soede, 2006, 'Minderheden in de middenklasse'. In: Sociaal en Cultureel Planbureau. *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006*. Den Haag: SCP, 117-152.
- Dekker, P., 2008, 'Civil society'. In: A. van den Broek en S. Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 78-100.
- DeSipio, L., H. Pachon, R.O. De la Garza en J. Lee, 2003, *Immigrant politics at home and abroad. How Latino immigrants engage the politics of their home communities and the United States*. Claremont: Tomás Rivera Policy Institute.
- Duyvendak, J.W., E. Engelen en I. de Haan, 2008, *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ehrkamp, P., 2005, 'Placing identities. Transnational practices and local attachments of Turkish immigrants in Germany'. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (2): 345-364.
- Engbersen, G., E. Snel, A. Leerkes, M. van San en H. Entzinger, 2003, *Over landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid en integratie*. Rotterdam: RISBO.
- Engbersen, G., J. van der Leun en J. de Boom, 2007, 'The fragmentation of migration and crime in the Netherlands'. *Crime and Justice*, 35: 289-452.
- Entzinger, H. en E. Dourleijn, 2008, *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum.
- Fennema, M. en J. Tillie, 2001, 'Civic community, political participation and political trust of ethnic groups'. *Connections*, 24 (4): 26-41.
- Fox, J., 2005, 'Unpacking "transnational citizenship"'. *Annual Review of Political Science*, 8: 171-201.
- Graaf, P.A. de, 2008, *Vrijwilligerswerk en informele hulp in Rotterdam 2007*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek.
- Groenewold, G., 2008, 'Identities and intercultural relations'. In: M. Crul en L. Heering (red.), *The position of the Turkish and Moroccan second generation in Amsterdam and Rotterdam. The TIES study in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 105-127.
- Guarnizo, L.E., A. Portes en W. Haller, 2003, 'Assimilation and transnationalism: determinants of transnational political action among contemporary migrants'. *American Journal of Sociology*, 108 (6), 1224-1248.
- Gunsteren, H.R. van, 1998, *A theory of citizenship: organizing plurality in contemporary democracies*. Boulder: Westview Press.
- Hart, B. de, 2005, 'Het probleem van dubbele nationaliteit. Politieke en mediadebatten na de moord op Theo van Gogh'. *Migrantenstudies*, 21 (4): 224-238.
- Holston, J. (red.), 1999, *Cities and citizenship*, Durham: Duke University Press.
- Holston, J. en A. Appadurai, 1999, 'Introduction: Cities and citizenship'. In: J. Holston (red.), *Cities and citizenship*, Durham: Duke University Press, 1-18.
- Isin, E.F., 2000, 'Introduction: Democracy, citizenship and the city'. In: E.F. Isin (red.), *Democracy, citizenship and the global city*, Londen/New York: Routledge, 1-21.

- Itzigsohn, J., 2000, 'Immigration and the boundaries of citizenship: The Institutions of immigrants's political transnationalism'. *International Migration Review*, 34 (4): 1126-1154.
- Jones-Correa, M., 2005, 'Mexican migrants and their relation to US Latino civil society'. Paper presented at the seminar *Mexican migrant social and civic participation in the United States*, Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- Koopmans, R., P. Statham, M. Giugni en F. Passy, 2005, *Contested citizenship. Immigration and cultural diversity in Europe*. Minneapolis/Londen: University of Minnesota Press.
- Levitt, P. en N.N. Sorensen, 2004, 'The transnational turn in migration studies'. *Global Migration Perspectives*, 6, Geneva: Global Commission on International Migration.
- Lucassen, L., 2006, 'Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from Western Europe since 1850'. *IMIS-Beiträge*, 29: 15-35.
- Martiniello, M. (red.), 1995, *Migration, citizenship and ethno-national identities in the European Union*. Brookfield: Avebury.
- Martiniello, M., 2006, 'Political participation, mobilization and representation of immigrants and their offspring in Europe'. In: R. Bauböck (red.), *Migration and citizenship. Legal status, rights and political participation*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 83-105.
- Modood, T., 2007, *Multiculturalism. A civic idea*. Cambridge: Polity Press.
- Morawska, E., 2003, 'Immigrant transnationalism and assimilation: a variety of combinations and the analytic strategy it suggests'. In: C. Joppke en E. Morawska (red.), *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states*, Houndmills: Palgrave, 133-176.
- Nederveen Pieterse, J., 2007, *Ethnicities and global multi-culture. Pants for an octopus*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Nell, L.M., 2007, '(Post) Colonial transnational actors and homeland political development: the case of Surinam'. In: T. van Naerssen, E. Spaan en A. Zoomers (red.), *Global migration and development*, New York: Routledge, 231-250.
- Nell, L.M., 2009, *Transnational migrant politics. Historical structures and current events*. Amsterdam: Amsterdam University Press (forthcoming).
- Ostergaard-Nielsen, E.K., 2003, 'The politics of migrants' transnational political Practices'. *International Migration Review*, 37 (3): 760-786.
- Portes, A., 2003, 'Conclusion: Theoretical convergences and empirical evidence in the study of immigrant transnationalism', *International Migration Review*, 37 (3): 864-892.
- Rusinovic, K., 2006, *Dynamic entrepreneurship. First and second-generation immigrant entrepreneurs in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sassen, S., 1999, 'Whose city is it? Globalization and the formation of new claims'. In: J. Holston (red.), *Cities and Citizenship*, Durham: Duke University Press, 177-194.
- Scheffer, P., 2007, *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schinkel, W., 2007, 'Tegen 'actief burgerschap''. *Justitiële verkenningen*, 33 (8): 70-90.
- Smith, M.P. en M. Bakker, 2008, *Citizenship across borders. The political transnationalism of el migrante*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Snel, E., G. Engbersen en A. Leerkes, 2006, 'Transnational involvement and social Integration'. *Global Networks*, 6: 285-308.
- Soysal, Y.N., 1994, *Limits of citizenship. Migrants and post-national membership in Europe*. Chicago: Chicago University Press.
- Stevenson, N., 2003, *Cultural citizenship. Cosmopolitan questions*. Berkshire: Open University Press.
- Tarrow, S., 2005, *The new transnational activism*. New York: Cambridge University Press.
- Tillie, J., 2006, 'De strategieën van de allochtone kiezer'. *Socialisme en Democratie*, 63 (12), 20-27.
- Urry, J., 2000, 'Global flows and global citizenship'. In: E.F. Isin (red.), *Democracy, citizenship and the global gity*, Londen: Routledge, 62-78.

Appendix

Tabel A1. Achtergrondkenmerken (in percentages)

	Surinamers	Turken	Marokkanen	Totaal
Geslacht				
– Man	51	52	52	52
– Vrouw	49	48	48	48
Leeftijd				
– tot 25	5	12	5	8
– 25 tot 35	40	49	52	47
– 35 tot 45	21	27	33	27
– 45 tot 55	23	12	8	14
– 55 en ouder	11	0	1	4
Opleiding*				
– Mbo	17	9	17	15
– Hbo	51	49	55	52
– Universiteit	19	28	20	22
– Anders	13	13	8	12
Type baan				
– Loondienst	75	81	88	81
– Zelfstandig	19	12	3	11
– Beide	7	7	9	8
Niveau baan**				
– Mbo-niveau	16	21	23	21
– Hbo-niveau	62	61	64	63
– Universitair	16	17	11	15
– Anders	5	2	1	3
Generatie***				
– 1e generatie	32	28	39	33
– 2e generatie	68	72	61	67
Nationaliteit				
– Alleen Nederlandse	96	5	0	34
– Dubbele nationaliteit****	1	94	97	64
– Alleen herkomstland	3	1	3	2
Totaal	100 (N = 75)	100 (N = 75)	100 (N = 75)	100 (N = 225)

* Het gaat hier om het hoogst behaalde diploma.

** Dit betreft de respondenten die in loondienst werken.

*** Tot de tweede generatie rekenen we degenen die in Nederland zijn geboren en degenen die vóór hun twaalfde levensjaar naar Nederland zijn gekomen.

**** Eén Surinaamse respondent is in het bezit van zowel de Nederlandse als de Amerikaanse nationaliteit.